

Jo Spaans

CORNELIUS HAGIUS, EEN KATHOLIEK PRIESTER IN EEN PROTESTANTSE REPUBLIEK

(*De Zeventiende Eeuw* 10 (1994), 29-35)

Inleiding

De cultuur van de Republiek heet sterk beïnvloed door het calvinisme. Deze protestantse cultuur zou zelfs op de hier wonende katholieken een sterke invloed hebben uitgeoefend. Om de protestanten geen aanstoot te geven zouden zij in hun kerkelijk leven ingetogener, strenger, formeler geworden zijn dan hun geloofsgenoten elders in Europa, en daardoor wellicht gepredisponeerd tot jansenistische gevoelens.¹ In dit artikel wil ik nagaan hoe de protestantse omgeving invloed had op de religieuze cultuur van katholieken in de Republiek. Ik doe dat aan de hand van de verwickelingen rond de priester Cornelius Hagius in Haarlem aan het begin van de zeventiende eeuw. Priesters hadden het in deze periode niet gemakkelijk in de Republiek. Dat klinkt wellicht als een understatement. Het is goed zich te realiseren dat priesters hier niet te vuur en te zwaard vervolgd werden, zoals in Engeland. Daar was een priester alleen al vanwege zijn priesterschap vogelvrij en liep een reëel risico opgehangen en gevierendeeld te worden. Dat was in de Republiek, onder de garantie van vrijheid van geweten, onmogelijk. Een priester kon er wel vervolgd worden, en veroordeeld tot boeten en/of verbanning, maar dan alleen om overtreding van de plakaten. Deze beperkten alleen het openbaar optreden van priesters. Bovendien werden zij alles behalve consequent gehandhaafd. Waar de katholieken een goede verhouding hadden met de plaatselijke overheid, zoals in Haarlem het geval was, was veel mogelijk. Een aantal priesters kon er met medeweten van de magistraat hun priesterlijke functies uitoefenen.²

Evengoed hadden zij het niet gemakkelijk. De Opstand had de gereformeerde kerk tot publieke kerk verheven. De katholieke kerk, die eens de vanzelfsprekende kerk van allen was geweest, zag zich gereduceerd tot minderheidskerk. Al ver voor de Opstand, vanaf ongeveer 1520, was er van binnenuit en van de kant van reformatorischen en dopers, kritiek geuit op de geestelijkheid en op vele aspecten van het kerkelijk leven. Hoewel van hogerhand elke ketterij met straffe hand onderdrukt was, kon deze kritiek in woord en geschrift toch betrekkelijk vrij circuleren. Het lijkt erop dat daardoor de geestelijkheid als beroepsgroep al snel sterk aangetast raakte. Het aantal roepingen daalde, kloosterlingen verlieten hun kloosters en in de eerste

¹ Cf. bijvoorbeeld M.G. Spiertz. 'Godsdienstig leven van de katholieken in de zeventiende eeuw'. In: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 8, Haarlem 1979, p. 350-353. Sceptischer hierover L.J. Rogier. *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*. Amsterdam 1947, deel 2, p. 795-800.

² 2. Joke Spaans. *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*. Den Haag 1989, p. 74-82, 91-97.

jaren van de Opstand verdween vrijwel de gehele geestelijke stand geruisloos in het niets. Rond 1600 waren in heel de Republiek iets meer dan zeventig priesters actief. De stad Haarlem alleen had er voor de invoering van de Reformatie meer geteld.³ De leiding over deze kleine rest was toevertrouwd aan een apostolisch vicaris, omdat de bisschoppen allen waren gevlucht. Daarnaast waren nog twee kapittels actief, in Utrecht en Haarlem. Kerkrechtelijk was de situatie echter op zeer veel punt en onduidelijk. Het canoniek recht had eenvoudigweg niet voorzien in een katholieke minderheidskerk in een andersdenkende omgeving.

Een priester in de Republiek ontbeerde, kortom, geheel het voorheen zo vanzelfsprekend kader van een kerkelijke hiërarchie, gesteund door de wereldlijke overheid, zijn openbaar ambt en het maatschappelijk aanzien en zelfvertrouwen dat daarbij hoorde. De contra-reformatie die elders voor nieuw elan zorgde, kwam hier te laat om het aanzien van het priesterlijk ambt te herstellen. Daarbij waren de kerkelijke goederen door de protestantse overheid in beheer genomen, die de opbrengsten grotendeels toebedeelde aan de nieuwe publieke kerk. Een priester werd hiermee, tenzij hij over eigen middelen beschikte, een bedelaar van zijn kudde. Wie de overheid onwelgevallig was, werd het werken zonder pardon onmogelijk gemaakt. Wie hier als priester werkzaam wilde zijn moest zich schikken in zeer veel beperkingen en ongerief, ten opzichte van zijn ambtgenoten van voor de Opstand. Toch waren er geestelijken die deze taak op zich namen en, gezien de omstandigheden, heel veel bereikten. Hoe was dit mogelijk?

Het geval Cornelius Hagius

Kijken wij naar de priester Hagius.⁴ Over zijn persoon en achtergrond is niet veel bekend. Hij is echter verwickeld geweest in een conflict, waarover een mapje briefwisseling bewaard is.⁵ Die brieven werpen licht op juist de mogelijkheden en onmogelijkheden van de uitoefening van het priesterschap onder een protestantse Republiek. Wat volgt is grotendeels gebaseerd op deze brieven.

Hagius had in Leuven gestudeerd.⁶ Dat zegt al iets over hem. Jongens die voor priester wilden studeren moesten daarvoor naar het buitenland, en dat was duur. Onbemiddelde jongens konden met een beurs naar Rome. Wie eigen vermogen had, of een familie die de studie bekostigde, ging bij voorkeur naar Leuven. Die opleiding

³ 3. Rogier. *Geschiedenis van het katholicisme*. Deel 2, p. 38; Willem Jansz. Verwer. *Memoriaelbouck. Dagboek van gebeurtenissen te Haarlem van 1572-1581*. Ed. J.J. Temminck, Haarlem 1973, p. 216-218.

⁴ In niet-gelatiniseerde vorm was zijn familienaam Wtenhaech (verschillend gespeld)

⁵ Briefwisseling Cornelius Hagius. Rijksarchief in Noord-Holland, Archief van het Rooms-katholiek bisdom Haarlem, inv. nr. 206.

⁶ Briefwisseling Hagius, brief van Hagius aan zijn moeder d.d. 16 jan. 1608. Peter A. Vandermeersch. 'The reconstruction of the *Liber quintus intitulatorum universitatis Lovaniensis* (1569-1616). Part two: the theologians, 1579-1605'. In: *Lias* 13 (1968), p. 27.

gold als beter en prestigieuzer.⁷ Hagius studeerde op kosten van zijn, waarschijnlijk welgestelde, ouders. Dezen stelden er een eer in kinderen in de geestelijke staat te hebben. Zijn zuster Dieuwer was lid van de Haarlemse kloppenvergadering In de Hoek. Deze kloppen hielden zich bezig met persoonlijke devoties, maar verleenden ook belangrijke diensten aan de opbouw van een katholiek kerkelijk leven. Zij fungeerden als huishoudsters voor de priesters, kosteressen in de schuilkerken, zij zongen er in het koor, hielden catechisaties en schooltjes, restaureerden en distribueerden beelden en boeken, borduurden gewaden en, niet het minst belangrijk, wierven of schonken fondsen voor kerk en geestelijkheid. Naast de familie waren zij een belangrijke steunpilaar voor de priesters bij de opbouw van een katholieke gemeenschap. Hagius' moeder koos, na de dood van haar man, voor een leven als geestelijke weduwe, geassocieerd aan en onder leiding van de geestelijk leidsman van die kloppenvergadering.⁸

Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat een groot deel van de inheemse katholieke geestelijkheid een dergelijke familieachtergrond had. Dat zou betekenen dat priesters grotendeels gerecruteerd werden uit en bekostigd door de katholieke bovenlaag. Die familie-achtergrond maakte het mogelijk dat er überhaupt inlandse geestelijken waren. Gevolg ervan was een grote afhankelijkheid van de familie en een sterke band tussen geestelijkheid en katholieke elites. Omdat het veelvuldig voorkwam dat protestantse en katholieke families met elkaar verzwagerd waren, was het niet ongewoon dat priesters enigerlei verwantschapsrelatie hadden tot de protestantse magistraatselite.⁹

Hagius kwam na zijn studie terug in Haarlem. Hij woonde bij zijn moeder en zuster in en werd in 1598 benoemd tot kapelaan van Haarlem. Vanouds had de stad vier kapelaans gehad, verbonden aan de St.-Bavo. De Opstand bracht hierin geen verandering. Opvallende kapelaansplaatsen werden gedurende de gehele periode van de Republiek opnieuw vervuld. Door zijn benoeming raakte Hagius verwickeld in een conflict binnen de Hollandse Zending. De details doen er hier niet zoveel toe. Het kwam in grote trekken neer op een verschil van inzicht onder de geestelijkheid over de juiste houding ten opzichte van de protestantse overheid en het openbare leven in de Republiek, waarop de gereformeerde kerk als enige haar stempel mocht drukken. Apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer wilde zoveel mogelijk afstand bewaren tot die protestantse publieke sfeer. Hij volgde daarmee het verbod van paus Gregorius XIII op elke samenwerking met ketters. Vosmeer had hiervoor een medestander binnen het Haarlems kapittel in Albertus Eggius, die door hem dan ook tot kapittelvicaris benoemd werd. De overige drie leden van het Haarlems kapittel zagen meer heil in een zekere samenwerking met de overheid. Zij hadden zonder al te veel scrupules de koning van Spanje afgezworen en de kapittelgoederen aan de overheid aangegeven. Een van hen dreef een pension voor katholieke studenten aan de protestantse

⁷ H.C. de Wolf. *De kerk en het maagdenhuis. Vier episoden uit de geschiedenis van katholiek Amsterdam*, p. 130-132.

⁸ Levensbeschrijvingen van moeder Jacoba Reijersdr. en zuster Dieuwer Jansdr. in Catharina Jansdr. Oly. *Levens der Maechden*. Deel 1, Bibliotheek Rijksmuseum het Catharijneconvent (Warmondcollectie) nr. 92 B 13, f. 54r-56r.

⁹ Cf. bijvoorbeeld De Wolf. *De kerk en het maagdenhuis*, p. 138.

universiteit van Leiden. Volgens Vosmeer waren dit evenzovele overtredingen die deze heren onbekwaam maakten tot het bestuur van een bisdom sede vacante.¹⁰ Dit meningsverschil verdeelde niet alleen de leiding van de Hollandse Zending, maar ook de gewone priesters en beroerde zelfs de gelovigen.

In het kader van deze partijstrijd was de kapelaansplaats waarop Hagius benoemd werd omstreden. Officieel werd hij tot 1598 bezet door een priester die al lange jaren in de Zuidelijke Nederlanden vertoefde. Hagius werd met steun van Vosmeer, Eggius en de andere drie kapelaans, reglementair benoemd na diens dood. De andere partij in het kapittel, gesteund door de kerkmeesters en de magistraat van Haarlem, had de plaats van de absente kapelaan echter al jaren daarvoor, in 1588, vergeven aan de gewezen pastoor van Sassenheim. Deze was door de Vosmeer-partij niet erkend, omdat ook hij zijn parochie-goederen had overgedragen, en dus gold als een collaborateur met de ketters. Deze dubbele bezetting van de kapelaansplaats leidde natuurlijk tot hevige geschillen binnen de geestelijkheid in het Haarlemse.¹¹ Hagius werd krachtig gesteund door de Vosmeer-partij. Met het oog op een benoeming in het kapittel werd hij opnieuw naar de universiteit gestuurd om de nodige graden te behalen. Niet weer naar Leuven deze keer, maar naar Keulen, waar Vosmeer grote invloed had. In 1604 haalde hij er de graad van magister in de *artes*, een jaar later het baccalaureaat in de godgeleerdheid.¹²

Hagius' rol binnen de partijenschappen bracht hem in conflict met zijn moeder en zuster. Haar beider biechtvader behoorde tot de kapittelpartij (die tegenover Vosmeer c.s. stond). Het feit dat Hagius financieel van zijn moeder afhankelijk was, maakte het haar mogelijk hem het leven zeer moeilijk te maken. En dat deed zij ook. Brieven van Hagius aan zijn moeder bevatten een waslijst van aanklachten tegen haar. Ze hield hem op alle mogelijke manieren kort. Zij beriep zich op het testament van zijn vader, waarin het kapitaal van de ouders was vastgezet en aan de moeder alleen het vruchtgebruik gedurende haar leven was toegestaan. Na haar dood, en pas dan, zouden ook de kinderen alleen het vruchtgebruik erven. Hagius bestreed de mogelijkheid van deze constructie. Iets dergelijks komt echter ook hier en daar voor in de levensbeschrijvingen van de Haarlemse kloppen. Waarschijnlijk was de bedoeling ervan het kinderen mogelijk te maken in de geestelijke staat te leven, zonder dat het familiekapitaal in gedeelten zou verdwijnen door giften en vermaken aan de kerk.¹³

¹⁰ A.Th. Mous: 'Geschiedenis van het voormalig kapittel van de kathedrale kerk van St. Bavo te Haarlem 1561-1616'. In: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland (=AGKKN)* 4 (1962), p. 75-184, 295-336; 6 (1964), p. 257-290; 8 (1968), p. 257-286; 11 (1969), p. 276-317.

¹¹ Over de benoemingen van Van Sassenheim en Hagius Mous. 'Geschiedenis', *AGKKN* 8 (1968), p. 271-272.

¹² Getuigschriften d.d. 2 aug. 1604 en 14 febr. 1605 in de briefwisseling Hagius. Uiteraard was ook de vergeving van kanunniksplaatsen een zeer omstreden aangelegenheid door de heersende partijstrijd, en Hagius is uiteindelijk nooit tot dit college doorgedrongen.

¹³ Briefwisseling Hagius, brief van Hagius aan zijn zuster Dieuwer d.d. 30 jan. 1608, aan zijn moeder d.d. 5 oktober 1618. Cf. E.E.A.J.M. Theissing. *Over kloppes en kwezels*. Utrecht 1935, p. 168. Deze praktijk werd min of meer geformaliseerd in het plakkaat van 1655, waarin het verboden werd de katholieke kerk of enigerlei katholieke instelling bij testament te begunstigen.

Hagius moest dus wel bij zijn moeder in huis wonen, en was dan voor zijn levensonderhoud geheel van haar afhankelijk. Zij zou hem echter op alle mogelijke manieren hebben tegengewerkt. Ze zou zijn boeken en ook zaken die hij van Vosmeer in bewaring had gekregen, hebben weggegeven aan geestelijken van haar partij. Ze zou hem in gevaar gebracht hebben door het achterhuis te verhuren aan een verwoede protestant, die zo al Hagius' gangen kon nagaan, en door haar zoon niet te waarschuwen voor risico's op ontdekking, waarvan zij op de hoogte was.¹⁴ Als medestander van Vosmeer had Hagius zijn aanwezigheid in Haarlem waarschijnlijk niet aangegeven bij de magistraat, zoals voor priesters vereist was. Dit stelde hem bloot aan vervolging op grond van overtreding van de plakaten.

Deze houding van zijn moeder dreef Hagius letterlijk in de armen van andere vrouwen. Zoals vrijwel elke priester in de Hollandse Zending had hij een aantal kloppen onder zijn leiding. Bij een van haar, Petronella Craanhals, trok Hagius in. De Craanhalsen waren een vooraanstaand geslacht. Petronella's vader was schout van Haarlem geweest. Ze waren goed katholiek. Petronella's zuster Maria was eveneens klop, maar behoorde, samen met de moeder en de zuster van Hagius, tot de vergadering in De Hoek.¹⁵ Hagius' nauwe contact met Petronella leidde tot ruzies tussen de zusters Craanhals, die zich nu in tegengestelde kampen bevonden, en verslechterde de verhouding tussen Hagius en zijn moeder en zuster nog verder.

De ruzie bleef niet beperkt tot de kring van naaste familieleden. Moeder Hagius zou de aristocratische Petronella tegenover andere vrouwen en priesters voor hoer en 'strandvercken' gescholden hebben. Een uitvoerige roddelcampagne kwam op gang, waarbij Hagius ook beticht werd van eigenhandige lijfelijke kastijding van een vrouw onder zijn geestelijke leiding. Een jezuïet, die Hagius' kloppen onder zijn eigen geestelijke leiding wilde brengen, heet een aantal van deze geruchten mee in de wereld geholpen te hebben.¹⁶ Het is overigens opvallend dat dergelijke beschuldigingen vaker voorkwamen tegen priesters die verwickeld waren in de geschetste partijstrijd binnen de geestelijkheid.¹⁷ Allen waren vergaand afhankelijk van leken en dan vooral vrouwelijke leken in de vorm van kloppen en geestelijke weduwen. Dit dwong hen tot een gemeenzamer omgang met vrouwen dan officieel als behoorlijk gold. Dit maakte hen in conflicten bijzonder kwetsbaar voor beschuldigingen, die hun positie als priester onmogelijk maakten.

¹⁴ Briefwisseling Hagius, brief van Hagius aan zijn moeder d.d. 16 jan. 1608.

¹⁵ Haar levensbeschrijving in de genoemde *Levens der Maechden*, deel 3, nr. 92 C 10, f. 25r-37v. Hierin wordt Petronella wel genoemd, maar de twist rond haar verhouding tot Hagius blijft verzwegen. Wel heet het dat Petronella in haar maagdelijke staat moeilijkheden heeft gehad, en dat Maria met familie-onenigheden te maken had gehad.

¹⁶ Briefwisseling Hagius, brief van Hagius aan zijn moeder d.d. 16 jan. 1608 en verklaringen van Alijdt Lucasdr. d.d. 21 mei en 4 juni 1609. Over de rol van pater Arboreus SJ cf. Theissing. *Over klopjes en kwezels*, p. 175.

¹⁷ Cf. de veroordeling van Symon Arentsz. Coggeman, vermeld in Spaans. *Haarlem na de Reformatie*, p. 80. Ook de priester Nicolaas Wiggertsz. Cousebant werd beschuldigd van een te vrije omgang met zijn kloppen, cf. Theissing. *Over klopjes en kwezels*, p. 171-174.

In het geval-Hagius werd een onderzoek ingesteld naar de beschuldigingen over en weer. Ze werden afgedaan als kwaadaardige roddel. Hagius' moeder kreeg zwijgplicht opgelegd. Petronella werd onschuldig verklaard aan oneerlijke omgang met haar zoon. Hagius werd om zijn onvoorzichtigheid door Sasbout Vosmeer geschorst.¹⁸ Deze schorsing zal de kapittelpartij niet onwelkom geweest zijn. Hagius kon en wilde het echter hierbij niet laten. Hij wilde herstel in zijn ambt en genoegdoening voor de bejegening die zijn moeder hem had aangedaan. Bovenal wilde hij dat zij gedwongen zou worden hem zijn deel van zijn vaders erfenis te geven. Trente had voorgeschreven dat geen priester gewijd mocht worden zonder dat duidelijk was waarvan hij leven zou. Dat wil zeggen, er moest ofwel een beneficie beschikbaar zijn, of de betrokkene moest over eigen middelen beschikken. Hagius was gewijd op zijn vaderlijk erfdeel. Zonder die erfenis was het voor hem waarschijnlijk onmogelijk in de Republiek als priester te werken.

Hagius bestookte verschillende vooraanstaande geestelijken met brieven vol juridische argumentatie waarin hij zijn schorsing bestreed en via kerkelijke straffen zijn recht eiste tegen zijn moeder en zuster. De brieven zijn een uiterst curieuze mengeling van wraakgevoelens en herderlijke bezorgdheid om de twee vrouwen, die door hun gedrag tegen een priester Gods hun zieleheil in gevaar hadden gebracht — en dus uiteindelijk ook alleen maar baat zouden hebben bij kerkelijke censuur en boetedoening. De toon van zijn brieven werd steeds feller en aanmatigender. In de laatste stukken uit zijn correspondentie beschuldigt hij in feite alle betrokkenen in het conflict ervan samen te spannen om hem zijn ambt en zijn erfdeel te onthouden. Dit viel bij zijn correspondenten geheel verkeerd. Zij maanden hem zich te schikken in wat zijn meerderen beslist hadden. Hij appelleerde tot driemaal toe aan de Heilige Stoel en dreigde bij de wereldlijke rechter zijn gelijk te zullen halen inzake de erfenis.¹⁹ De kwestie vond een einde door Hagius' dood in 1626.²⁰

Besluit

Uitgaande van de perikelen rond Hagius besluit ik met een viertal overwegingen.

De seculiere geestelijken van de Hollandse Zending waren alleen al voor hun levensonderhoud in hoge mate afhankelijk van leken. Dat waren in de eerste plaats familieleden, die vooral onder de wat beter gesitueerden gezocht moeten worden. Daarnaast speelden de kloppen een niet te verwaarlozen rol. Zij boden de priester onmisbare steun in zijn pastoraat, maar waren ook een gevaar voor hem. Juist omdat zij onmisbaar waren hadden priesters vrij nauwe banden met hun kloppen, die op ieder moment tegen hen gebruikt konden worden. De kloppen konden, door hun machtspositie tegenover de priester uit te buiten, actief meedoen aan de partijpolitiek

¹⁸ Briefwisseling Hagius, verklaringen van Guido (Ualdi Bergamino?), aartsbisschop van Rhodos d.d. 1 okt. 1609 en van Leo de Meyere d.d. 5 juni 1610; Theissing. Over kloppes en kwezels, p. 174.

¹⁹ Briefwisseling Hagius, brief van Hagius aan Jacobus Zaffius d.d. 12 juli 1613 en diens antwoord d.d. 14 juli, Hagius aan Jodocus Cats d.d. 1 maart 1617 en diens antwoord 3 maart 1617, brief van Hagius aan zijn moeder d.d. 5 oktober 1618, brieven van Hagius aan [Lucio San Severino, nuntius te Brussel] d.d. 2 febr. 1620, en aan een ongenoemde licentiaat, d.d. 20 nov. 1625.

²⁰ Johannes Buggaeus. 'Necrologium diocesis Harlemensis'. *De Katholiek* 60 (1871), p. 70.

binnen de geestelijkheid. Zij behoorden vaak tot dezelfde elite als de priesters. Nog onder Sasbout Vosmeer werd de afstand tussen priesters en deze vrouwen stelselmatig vergroot door de aanstelling van leken-kerkmeesters, die de financiën van priesters en armen regelden, en door strengere omgangsregels tussen kloppen en biechtvaders.²¹ Mogelijk leidde dit uiteindelijk tot grote voorzichtigheid in de omgang tussen geestelijken en leken, en daarmee mede tot de ingetogenheid waardoor katholieken in de Republiek zich onderscheidden van katholieken elders.

De katholieke elite van Haarlem, zowel geestelijken als leken, lijkt een goede relatie onderhouden te hebben met de protestantse overheid. Dit dwong priesters tot een zekere mate van aanpassing aan de protestantse omgeving. Ook praktische overwegingen leidden daar toe. Dit werd door Rome sterk afgekeurd. Dit bracht katholieken in een loyaliteitsconflict, dat gedurende heel de periode van de Republiek te volgen is. Dit loyaliteitsconflict lag veel subtieler dan de bekende politieke tegenstelling pro-Spaans versus pro-Republiek. Het strekte zich in feite uit over vele aspecten van het katholieke leven. Het raakte het wezen van de katholieke gemeenschap alhier.

Conflicten binnen de geestelijkheid verdeelden ook de gelovigen, waarvan diezelfde geestelijken afhankelijk waren. Rome noch de overheden in de Republiek zelf konden bijdragen tot een oplossing, omdat het conflict in veel gevallen juist draaide om de mate van loyaliteit die men beide verschuldigd was. Partijen beriepen zich op de bijbel en het canonieke recht, maar een instantie die bindende uitspraken kon doen ontbrak. Conflicten konden zo eindeloos slepen en een uiterst formalistisch karakter krijgen. De problemen rond en binnen het Haarlems kapittel, de kwestie Hagius, maar ook de rivaliteit tussen regulieren en seculieren en het latere jansenistische conflict zijn daarvan evenzovele voorbeelden. Het beroep op formele argumenten was hier wellicht sterker dan elders, omdat katholieken in een protestantse omgeving weinig andere machtsmiddelen hadden.

De invloed van het calvinisme lijkt al met al niet eens noodzakelijk geweest te zijn om katholieken in de Republiek anders te maken dan andere. De praktische problemen die zij ontmoetten bij de opbouw van een nieuwe kerkelijke organisatie in een protestantse omgeving, zonder de steun van een wereldlijke overheid, in een situatie waarin het canoniek recht niet voorzag, gaf daartoe ruimschoots aanleiding.

²¹ Voor de aanstelling van kerkmeesters M.G. Spiertz. 'Priest and layman in a minority church: the Roman Catholic church in the Northern Netherlands 1592-1686'. In: *The ministry: clerical and lay*. Eds. W.J. Sheils en Diana Wood, Oxford 1989 [Studies in Church History, 26], p. 287-301, p. 297 (het daar genoemde jaartal 1660 moet een zetfout zijn voor 1600). Voor de afstand kloppen-biechtvaders cf. Theissing. *Over kloppes en kwezels*, p. 110-111. De Levens der Maechden suggereren dat de stijl van leiderschap van de opeenvolgende kloppenvaders steeds formeler werd.